

Állam és gazdaság a tyrannosok korában – Történet és történelem –

TEMETŐ CÍMŰ VERSÉBEN a klasszikus ókor iránti érzéketlenséggel igazán nem vádolható Berzsenyi a „durva tyrann bíborit” a „koldus útált élete terhei”-vel állítja ellentétpárba. A tyrannosok efféle, Berzsenyiig és máig ható beállítása, a harácsolásukról szóló történetek különösen az i. e. 4. századtól kezdve sokasodnak meg forrásainkban; a pénzsóvárság a kései szerzőknél egyenesen a legjellemzőbb momentummá lép elő:¹ színes történetek születnek, amelyek arról szólnak, hogy milyen úton-módon kaparintották meg a zsarnokok alattvalóik vagyonaát. Jellemző, hogy Diodórosnál az egyébként *basileusként* számon tartott kyrénéi uralkodók tyrannosként való bemutatása milyen szorosan kötődik azok gazdasági intézkedéseikhez.²

Forrásainknak ezt a tendenciáját kézenfekvő úgy értelmeznünk, hogy a jelenséget a tyrannosokhoz kapcsolódó toposzok közé³ soroljuk, méghozzá olyan toposzok közé, amelyeket a 4. századi vagy még későbbi tapasztalatok is alakítottak.⁴ A toposzok meglétének figyelembevételével és a velük szembeni kritika elengedhetetlen az archaikus kor történetének kutatása során, ugyanakkor érdemes figyelemmel lenni arra is, hogy a különböző személyek és helyzetek jellemzésétől felbukkanó azonos motívumok nem feltétlenül, illetve olykor csak formájukban toposzok. Nem pusztán azért kerülnek be egy-egy tyrannos jellemzésébe, mert korábban már egy másik zsarnoknál felbukkantak, hanem azért, mert egy – esetleg helyesen – azonosnak érzett jellemvonást emelnek ki, a narráció olyan eszközeivel, amelyet a modern történész már kizár a történetírás eszköztárából. Kétségtelen például, hogy a tyrannosokról szóló történetekben gyanúsán sokszor bukkannak fel olyan elemek, mint a fellegvár elfoglalása vagy a különböző cselek,⁵ amelyekkel a zsarnok a polgárok háta mögött kezébe kaparintja a várost és a katonai hatalmat. Ezek sokszor bizonyára inkább csak az ókori szerzők olvasmányélményeinek, mintsem törté-

¹ DE LIBERO, 1996. 404, 274–275.

² Diod. 5, 23.

³ Németh külön fejezetben (NÉMETH, 1999. 202–220.) tárgyalja a tyrannosokat jellemző toposzokat, és a tyrannosokról szóló többi fejezetnek is vezérmotívuma a toposz. A kitűnő észrevételek és összehasonlítások rámutatnak az ókori szerzők történetírói technikájának egyik elemére, de olykor elfedik ezeknek a történeteknek a lehetséges forrásértékét.

⁴ DE LIBERO, 1996. 149., 213., 238., 295.

⁵ NÉMETH, 1999. 199–203.

nelmi ismereteinek köszönhetőek. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy aki a város fölötti hatalmat (belülről) meg akarja szerezni, az akropolist fogja elfoglalni – amint azt a lehetőséget is történetinek tekinthetjük, hogy a tyrannos számítva a polgárok jelentős részének passzivitására⁶ cselhez folyamodik, hogy kész helyzetet teremtve ne hagyjon teret a kibontakozó ellenállásnak, hiszen a tyrannosok katonai ereje a polis megszervezett védelmével szemben szinte sohasem lett volna elég. Az olykor kétség kívül egymásra emlékeztető történetek egymásra hasonlító szituációkból születtek, és esetleg csak dramaturgiájuk és egyes részleteik tükrözik azt a szándékot, hogy a hagyomány által felismert lényegi hasonlóságot rögzítsék, illetve magyarázattal szolgáljanak az utókort, de talán már a kortársakat is foglalkoztató kérdésekre. A fenti példánál maradv: valószínű, hogy Peisistratos nem kaparintotta meg az Aristotelés⁷ által elmesélt módon a polgárok fegyvereit.⁸ A valószínűtlen történet azonban nemcsak „kötelező elemként” került az elbeszélésbe, hanem megteremti a megfelelő háttérrel Peisistratos mondandója számára is (mármint hogy a polgárok foglalkozzanak a magánügyeikkel, és hagyják rá a közügyeket), illetve arról a tényről is tanúskodik, hogy szükség volt valamilyen magyarázatra: hogyan tudott Peisistratos (és általában a tyrannosok) viszonylag kis erő birtokában hatalmon maradni.

Ugyanígy az alattvalóikat vagyonukból ravasz cselekkel kiforgató tyrannosok képe,⁹ bár kétségkívül toposzokra jellemző vonásokat mutat, érdemel talán némi figyelmet, már csak azért is, mert egybeesik az egyik ókori tyrannos-„definícióval” is. Aristotelés így illeszti be hat államformájának sorába a tyrannist: „A királyság (*basileia*) elfajulása (*parekbasis*) a tyrannis, mind a kettő monarchia, de a lehető legjobban különböznek egymástól. A tyrannos ugyanis mindig a maga hasznát nézi, a király ellenben az alattvaló-két.”¹⁰

Sok szempontból helyes de Liberónak, a legújabb tyrannos-monográfia szerzőjének vélekedése, aki szerint az erre vonatkozó történetek anakronisztikus, az i. e. 4. század szellemi miliójét tükröző anekdoták. Egyrészt a 4. századi (és későbbi) történetírók nagy részétől csakugyan nem áll távol, hogy érdekes anekdotákkal kerekítsék ki anyagukat, másrészt az 5. század végétől kezdve egyre nagyobb az érdeklődés a gazdasági kérdések iránt, ami nyomot hagy a múlt ábrázolásán is. Xenophón például több művet is szentel ennek a

⁶ Hdt. I, 63. Peisistratos hadsereggel való visszatérése és Athénért vívott „csatája” jó példával szolgál erre a passzivitásra.

⁷ Ath. pol. 15, 5.

⁸ SARKADY, 1954. 195., lásd még: Thuk. 6, 58.

⁹ DE LIBERO, 1996. 127, 145.

¹⁰ Eth. Nic. 1160b. Szabó M. ford.

témának, de a *Memorabiliában* is hosszú értekezéseket találunk például az állam vezetéséhez szükséges gazdasági ismeretekről.¹¹ Harmadrészt egyre több olyan törvény és rendelkezés születik mind az anyaország polisaiban, mind hellenisztikus uralkodók udvarában, amely a gazdasági életet szabályozza, ami kézenfekvő mintákat kínál a 7–6. századi uralkodók ábrázolásához.

De ha ezeknek a tyrannosok harácsolásáról szóló történeteknek nagy részét anakronisztikusnak tekinthetjük is, továbbra is magyarázatra szorul az a tény, hogy ilyeneket egyáltalán gyártottak. A *tyrannis* kifejezés¹² tulajdonképpen mindjárt felbukkanásakor, az i. e. 7. század elején összekapcsolódott a gazdagság, a vagyon utáni vágy gondolatával. Archilochos, amikor egyik töredékében¹³ elítélően nyilatkozik Gyges zsarnokságáról, egyszersmind vagyonát is elutasítja.¹⁴ A tyrannosokról alkotott képhez a továbbiakban is hozzátartozik a gazdagság utáni vágyakozás, a törvénytelen anyagi gyarapodás, illetve a nagy vagyon képzete. Azzal, hogy Solón nem ragadta meg a kínálkozó alkalmat, és nem lett tyrannos, a gazdagság karnyújtásnyi közelségbe került lehetőségétől fosztotta meg magát – ő maga legalábbis ezt a véleményt tulajdonítja némely kritikusanak *Phókosra* című versében.¹⁵ Ugyanígy Hérodotosnál, például Polykratés jellemzésében,¹⁶ illetve Thukydidésnél¹⁷ általánosítva megjelenik ez az elem. Tehát a 4. századi és későbbi szerzők csak magyarázták, esetleg toposzokkal illusztrálták, amit a hagyományban találtak. Ezek a történetek, amint az aristotelési „definíció” is a 7–6. századi görögök értetlenségét tükrözték. Azt az értetlenséget, amelyet a tyrannosok a gazdaság terén tanúsított erőteljes (és sokszor bizonyára erőszakos) magatartása váltott ki.

Ennek az értetlenségnek egyik magyarázata alkalmasint az lehet, hogy az archaikus korban, de még a 4. században is hiányoztak azok a fogalmak, amelyekkel a gazdaságot le lehetett volna írni.¹⁸ Aristotelés az első,¹⁹ aki módszeresen elkezd foglalkozni a gazdaság jelenségeivel, aki – amint Polányi fogal

¹¹ Mem. 3, 6, 4–6.

¹² A kifejezés eredetéről lásd HEGYI D., 1965.

¹³ *Anthologia lyrica Graeca*. I–II. Ed. E. DIEHL. Lipsiae, 1936–1942. 22. (A görög lírikusokat ennek a kiadásnak az alapján idézzük az auctornév rövidítése után tett D-vel, illetve a vers sorszámával. Pl.: Archil., D 22.)

¹⁴ Berve (BERVE, 1967. 1.) szellemes észrevétele, hogy már ekkor létezett (a *tyrannos* mellett) az elvont *tyrannis*-fogalom, a dolgozat témája szempontjából is értelmezhető: nem a személy van összekapcsolva a gazdagsággal, hanem a rendszer.

¹⁵ Sol., D 23.

¹⁶ Hdt., 3, 123.

¹⁷ Thuk., 1, 17.

¹⁸ POLÁNYI 1976. 150. Ez a hiány természetesen a mai kutatás helyzetét is megnehezíti, illetve tévútra viszi.

¹⁹ Természetesen semmi sincs előzmény nélkül: Platón és a szofisták is hozzájárultak a gazdaságtörténet megszületéséhez, sőt Thukydidés is.

maz²⁰ – „felfedezi a gazdaságot”.²¹ A 7–6. században – a tyrannis korában – a görög gazdaságban olyan gyors és mélyreható változások történnek, amelyek egyrészt alapvetően, hosszú távon befolyásolják Hellas történelmének alakulását, másrészt az egyes emberek életében, illetve a közösségek sorsának alakulásában is rögtön érzékelhetőek. Földéhség, gyarmatosítás, a vert pénz elterjedése stb. – ezek mind olyan jelenségek, amelyekről, illetve amelyek közvetlen hatásáról már korabeli reakciók is rendelkezésünkre állnak (lásd a híres mondást: „kincs teszi az embert”,²² vagy a Solónnak a vagyon kérdéséről újra és újra tárgyaló verseit vagy Alkmant, Theognist stb.).

Mivel a pénzverés elterjedése, a kereskedelmi forgalom növekedése, a földművelés átalakulása stb. nem kapcsolódott össze egyetlen rendszerré az ókori ember szemében, sőt, nem is gazdasági jelenségeknek tekintette őket, hanem számára beágyazódott²³ társadalmi, hatalmi, életmódbeli, erkölcsi, vallási jelenségekbe, ezért forrásainkban a gazdaságtörténet csak áttételesen jelenhet meg. Így a tyrannosok működésében is nehéz megragadni a gazdasági motivációt, de ugyanilyen nehéz elkerülni a gazdaság jelentőségének túlhangsúlyozását,²⁴ hogy az archaikus kor gazdasággal összefüggésbe hozható eseményeit 19–20. századi szemüvegen át nézzük.

A hagyomány az archaikus kor nagyhatású újítását, a vert pénz görögországi megjelenését is egy tyrannoshoz kapcsolja.

„Régebben az emberek nyersvas nyársakat használtak pénz gyanánt, az iónok obelosnak mondják, mi obolosnak. Az argosi Pheidón volt az első, aki pénzt veretett Aiginában, és amikor használatba hozta a pénzérmeget, kivonta a forgalomból a nyársakat és felajánlotta azokat az argosi Hérának.”²⁵

A szöveg rendkívül sok problémát vet fel, egyes kutatók számára kérdéses még Pheidón személyének történetisége,²⁶ uralkodásának ideje,²⁷ tyrannos

²⁰ POLÁNYI 1976. 147–197.

²¹ Lásd még: ROSS, 1996. 274.

²² Alkaios (fr. 360.) idézi a spártai Aristodamost.

²³ POLÁNYI, 1976. 155–159.

²⁴ A szakirodalom egy része, főképp régebbi művek éppen abba a hibába esnek, hogy túlhangsúlyozzák a gazdasági folyamatok fontosságát, és a tyrannosban elsősorban a gazdasági változások (forradalom) tudatos kihasználóját és irányítóját látják (például Üre), a tyrannis kialakulásában pedig a gazdasági folyamatokat tartják a legfontosabbnak (például ADREWES, 1956. 31., bár a könyv egészében nem érvényesíti ezt a szempontot), lásd még a tyrannos-szakirodalom rövid áttekintését: NÉMETH, 1999. 192–196.

²⁵ Orión: Etymologikon., sv. obelos. Sarkady J. ford., NÉMETH, 1996. 92.

²⁶ NÉMETH, 1999. 78. Pheidónt történeti személyként kezeli többek között CARTLEDGE, 1979. 127., BERVE, 1967. 6., BENGTON, 1950. 75., ANDREWES, 1956. 31–42.

²⁷ De Libero szerint a datálások a 9–6. közötti időben szóródnak; az általa képviselt korai – az i. e. 8. századra való – datálás kizárja annak lehetőségét, hogy pénzt veretett volna (DE LIBERO, 1996. 207–209.).

volta, valamint az is, hogy ő verette a görög területen az első érmeket.²⁸ De megerősítik, legalább is értékelhetővé teszik a hagyományt az argosi Hérátemplomban talált vasnyársak. A tyrannosok gazdasági szerepe, gazdaságpolitikája szempontjából az is érdekes és értékes adalék, ha Pheidónról a hagyomány csak egy templom kincsei közt nyilvántartott vasnyársköteg alapján (vagy más okból) alakította ki ezt a történetet, hiszen ez azt jelenti, hogy jellemzőnek érezte egy határozott programmal fellépő archaikus kori uralkodóra az állam pénzügyeinek megreformálását is. A történetben természetesen szerepelnek kései, hellenisztikus kori elemek is. A pénzcseré, a régi pénznek a forgalomból való kivonása, mégpedig olyan szellemes módon, hogy az istennőnek ajándékozva értékét megőrzi ugyan, de gazdasági szerepét elveszíti, olyan fejlett monetáris gondolkozást tükröz, amely mögött már hellenisztikus tapasztalatokat sejthetünk. Természetesen nem zárható ki, hogy a vasnyársak felajánlásával az új pénz bevezetéséhez akarták az Istennő jóindulatát elnyerni,²⁹ tehát az archaikus korban így kapcsolták össze a várost védő, a polis identitásához leginkább kötődő Hérát az állam egy ilyen fontos lépésével, mint a pénzkibocsátás.

A vasnyársak pénzként való használatát, az *obelos* és a *drachma*³⁰ kifejezések kellően alátámasztják, de ez a pénzforma mégsem lehetett széles körben elterjedt, hiszen Hérodotos Rhodópis vasnyársait³¹ mint kuriózumot emlegeti, és nem hozza összefüggésbe a drachmával. Hogy a sötét és az archaikus kor pénzként funkcionáló különböző javai³² közül miért a vasnyársak lettek a vert pénz névadói, azt egyrészt a fizető- és csereeszközként való használhatóságuk (hogy jól kvantifikálhatók), másrészt a pénz voltuktól független értékük magyarázhatja. A nyersvas nyársak a sötét korban kellően értékesek, de mégis eléggé kis „címletűek” voltak ahhoz, hogy pénzként elterjedjenek. A vasművesség egyik félkész termékét („kiszerezését”) kell bennük látnunk, amely könnyen szállítható, illetve a kovácsok kemencéjéből az üllőre kerülve már rögtön megmunkálható: darabolható, nyújtható, késpengévé formázható stb, illetve többet összefogva (akár „összefonva”) nagyobb anyagigényű tárgy is

²⁸ A hagyományban még felmerül Midas felesége Démodiké, az athéni Erechthonios, a *lydők* és a naxosiak (Poll. 9, 83).

²⁹ Fontos lehet a történetben, hogy Aigináról van szó, egyrészt, ha az argosi hódító erőszakos lépésére tesszük a hangsúlyt, akkor Héra bevonását a műveletbe a zsákmány szempontjából is magyarázhatjuk. Másrészt az aiginai pénzben pedig egy kikényszerített adóformát láthatunk, amely a vasnyársakhoz hasonlóan könnyen kvantifikálható.

³⁰ A drachmát a marok szóból (*drax*) származtatja a már idézett szótár (Órión: Etymologikon, sv. obelos), hat nyárs ugyanis megtöltötte a markot, míg hat érme-obolos nem.

³¹ Hdt. 2, 135.

³² HEICHELHEIM, 1958–64. I. 212–215., II. 35–37., 70–71., POLÁNYI, 1984. 65., HAMMOND, 1981. 131–133.

kikalapálható belőle.³³ Annak, hogy ezek, ha éppen nem pénzként, akkor nyársként funkcionáltak, ellentmond nyers voltuk, de még inkább Hérodotos értetlenkedése. Ami könnyen érthető reakció, hiszen kinek van szüksége egy halom ökörsütő nyársra, amikor a görög archaikus háztartások nagy részének – tekintve a kor húsban szegény étrendjét – valószínűleg egy is sok.³⁴ Hérodotos értetlenkedése talán avval is magyarázható, hogy a „nyárspénz” a Peloponnészoszhoz kötődött, esetleg az ottani vasipar sajátossága volt. Ezekhez a nyársakhoz legközelebb az Ilias beli Étiön öntöttvas korongja³⁵ áll, amely harci eszköz is ugyan – hatalmas diszkosz – de alkalmas versenydíjnak is, méghozzá olyan díjak társaságában, mint egy ezüst borkeverő, fél talentum arany, egy ökör, illetve egy teljes fegyverzet.³⁶ A vaskorong sportszerként is kötődik ahhoz a versenyszámhoz, amelyben megnyerhető (azé lesz, aki a legmesszebbre tudja hajítani), de értékét hasznossága adja meg, amint Achilleus is megfogalmazza:

„öt kerek évig is eltart ez neki, lesz vasa bőven,
gazdának sose kell városba szaladnia érte,
sem pásztornak, mert ebből mindenre telik majd.”³⁷

A vasnyársaknak még egy előnye volt, amelyre az Órión-szöveg utal: a mérlegelhetősége, „mert a régiek súlyként is használták nyársaikat”.³⁸ Hogy hatos kötegben, illetve egy-egy köteget felbontva kisebb egységekben is használhatták, és hogy könnyen összehasonlíthatóak voltak egyes darabok (hosszúságuk és vastagságuk alapján): mindez – legalábbis a kor igényeinek megfelelő – kezelhetőségükről árulkodik, és megerősíti forrásunk állítását, ugyanakkor alátámasztja a vasnyársak értékmérő és fizetőeszköz-szerepét is. A vasnyársakban láthatjuk az összekötő láncszemet a súlyra mért fémmel és a számolható fémdarabokkal való fizetés között.³⁹ Ez is indokolta tehát, hogy a vasnyársak lettek a vert pénz névadói, ugyanakkor láthatjuk: ha sok ponton kétségbe vonható is a hagyomány, a kor legagilisabb politikusával logikusan kapcsolja össze a mértékek, súlyok reformját, a vasnyárs- és a vert pénzt.

³³ A vaspénz tehát bármikor átfordítható volt hasznos, közvetlenül felhasználható nyersvasanyaggá, amire bármikor szükség lehetett, de bármikor cserélhető is volt.

³⁴ Ráadásul egy ujnyi vastag obelos nem bír el egy egész ökröt.

³⁵ II. 23, 826–877.

³⁶ II. 23, 740–800.

³⁷ II. 23, 832–834. Devecseri G. ford.

³⁸ Lásd: 25. jegyzet.

³⁹ A vasnyársak súlybeli eltérései, pontatlanságuk a vas viszonylag kisebb értéke miatt nem zavarták annyira a tranzakciókat, mint ha ezüstről vagy aranyról lett volna szó. (Különben a vert pénz megjelenése sem tette fölöslegessé a mérlegeket a bankárok asztalán.)

A vert pénz elterjedése a tyrannosok korára, a 7–6. századra esik. Sok, egy-mást nem kizáró elképzelés született⁴⁰ arra vonatkozólag, hogy minek köszönhetette sikerét ez a találmány, illetve hogy milyen kapcsolatban állt használatának kialakulása a görög sajátosságokkal. Számunkra az az érdekes, hogy mekkora szerepe lehetett a vert pénz elterjedésében a tyrannosoknak, illetve azoknak a viszonyoknak, amelyek a tyrannis kialakulását elősegítették.

A vert pénz (*nomismata*) használatának, elterjedésének⁴¹ legismertebb magyarázata Aristoteléstől származik,⁴² aki a mi szemléletünket megelőlegzően a csere megkönnyítésében látja funkcióját. Annak, hogy elterjedése kezdetén csereeszköz volta lett volna a meghatározó, ellentmond az a tény, hogy a nagy címletek kezdetben korlátozták a belső piacon az ilyen, csereeszközként való felhasználhatóságát, ami pedig a távolsági kereskedelmet illeti, ott a barter volt a bevett forma.⁴³ A pénz elterjedésében fontos szerepet játszott, hogy alkalmas volt egy-egy állam identitásának kifejezésére.⁴⁴

Bár a pénzveret propagandaszerepe és üzenethordozó volta majd csak a késő köztársaságkori és császárkori Rómában válik igazán jellemzővé, a címerben rejlő lehetőségeket Hérodotos szerint már a 6. században felfedezte Kroisos lyd király. Míg Apollónnak kidolgozásukat és súlyukat tekintve reprezentatív nemesfém tárgyakat küld,⁴⁵ addig pénzeit – fejenként két aranystatért – nem a szentélynek, hanem Delphoi lakosainak szánja.⁴⁶ Evvel nemcsak kiváltságokat vásárolt magának Delphoiban – arra valószínűleg elég lett volna az Apollónnak küldött több tonna nemesfém is –, hanem forgalomba hozta címerét Hellas leglátogatottabb pontján. Valamint ez az egyetlen forma, ami elég kis címletű (egy arany téglához képest), de mégis méltó egy gazdag uralkodóhoz.

A vert pénz görögországi elterjedésének harmadik okaként a zsoldosok említhetők. Elsősorban a külföldön, példaként éppen Lydiában, a vert pénz szü-

⁴⁰ NÉMETH, 1999. 79–80.

⁴¹ Feltalálása számunkra kevésbé érdekes, egyrészt mint egyszerű technikai jelenség nehezebben megfogható, másrészt kívül esik Hellason.

⁴² Aristotelés Nik. Eth. 1132b–1133b

⁴³ NÉMETH, 1999. 79.

⁴⁴ HAMMOND, 1981. 134., Németh kritizálja az elképzelést („tarthatatlan” NÉMETH, 1999. 80.), bár később (84.) megértőbb. A szuverenitás kifejezése mint a pénz elterjedésének fő oka csakugyan cáfolható, ugyanakkor az az ellenérv, hogy nem minden független állam vert pénzt, nem látszik meggyőzőnek; legfeljebb azt igazolja, hogy a pénzverés nem volt elengedhetetlen kifejezője az önálló államiságnak.

⁴⁵ Hdt. 1, 54.

⁴⁶ Hdt. 1, 51.

lőhazájában harcoló és zsoldot kapó görögöket emlegeti a szakirodalom.⁴⁷ Ez a rendkívül fontos észrevétel természetesen nem állítható szembe Aristotelés csereelméletével,⁴⁸ sőt, inkább megerősíti, hiszen a zsoldos az idejét és szakértelmét cseréli el pénzért, hogy azt a piacon tovább cserélje (élelemre, földre). Nem véletlen, hogy Aristotelés is az orvost hozza fel többek között példájában:⁴⁹ azok a szakemberek, akik a tudásukat, idejüket, „szolgáltatásaikat” bocsátották áruba, tehát köznapi értelemben⁵⁰ fizetést kaptak, bizonyára hozzájárultak a vert pénz kialakulásához és elterjedéséhez, különösen, ha idegeknek alkalmazásáról volt szó.

A fentebb vázolt okok a tyrannosok államában is felgyorsíthatták ennek az újdonságnak az átvételét, bár természetesen a tyrannosok és a pénzverő államok listái nem pontosan fedik egymást.⁵¹ A pénzverést mindenesetre olyan jelenségnek tarthatjuk, amely joggal kapcsolható a tyrannosokhoz. Abban, hogy a göröglakta területeken a 7. századról a 6-ra meghatszorosodott a pénzverő helyek száma,⁵² bizonyára szerepet játszottak a tyrannosok is. Zsoldosokat, testőröket tartottak, illetve idegen mesterembereket, orvosokat is alkalmaztak udvarukban. Egyikük bérét pontosan ismerjük is. Démokédés,⁵³ Polykratés, samosi tyrannos orvosa évi két *talanton* fizetést húzott. (Ekkora érték – amely minden bizonnyal az ellátáson felül értendő –, ha egyszeri kifizetésről volt szó, természetesen súlyra mért nemesfém is lehetett.)

A pénzverésben rejlő politikai–propagandisztikus lehetőség is jól illik a tyrannosok politikájába, a templomépítéshez lehetne hasonlítani. A tyrannos legitimitációját erősíti, ha hozzá tudja kapcsolni szeniélyét a közösséget, a polist

⁴⁷ Hegyi Dolores a Gyges által felállított zsoldosereghez kapcsolja a pénzverés feltalálását (HEGYI D., 1965. 199.). Németh hasonlóképpen (NÉMETH, 1999. 83–84.), már általánosítva (Egyiptom, Babilón stb.).

⁴⁸ Nik. eth. 1132b–1133b

⁴⁹ „Mert a közösség rendesen nem két orvusból tevődik össze, hanem legalább egy orvusból és egy földművesből (...) Tehát mindazoknak a dolgoknak, amelyek közt csere lehetséges, valamiképpen egymással összehasonlíthatóknak kell lenniök” Nik. Eth. 1133a. Jól látható, hogy Aristotelés a csereeszköz mellett az értékmérő fogalmával is dolgozik már.

⁵⁰ A Polányi által is megfogalmazott felosztásban (POLÁNYI, 1984. 58.) a „fizetés”, a „zsold” nem feltétlenül tartozik bele „a pénz mint fizetőeszköz” kategóriába, érdemes attól terminológiailag elkülöníteni.

⁵¹ A Kypselidák pl. még nem hozhatók kapcsolatba az érmeveréssel, mivel a vert pénz megjelenése a 6. sz. 2. negyedére tehető (DE LIBERO, 1996. 161.). Az, hogy az első érmék ilyen későn bukkanak fel, természetesen nem perdöntő erejű, hiszen az ezüstpéNZ nem vonódik ki a forgalomból, inkább beolvasztják. Éppen a korai időkben nincs annyi régészeti anyagunk, hogy statisztikailag igazolhassunk valamit valami hiányával. Ugyanezért nem szabad túlértékelni annak jelentőségét sem, hogy az első vert pénzek templomokból kerültek elő (NÉMETH, 1999. 80.), ott ugyanis a forgalomból kivonva sokszorosán nagyobb esélyük volt a fennmaradásra.

⁵² NÉMETH, 1999. 80.

⁵³ Hdt. 3, 131.

szimbolizáló jelenséghez. Ebben az értelemben láthatunk közös vonást a samosiak híres hajótipusát ábrázoló pénzben és a samosi Héra-templomban. Mind a két vállalkozás mögött a tyrannos áll, de mindkettő a várost jeleníti meg.

A tyrannosok udvartartásának vagy a *tryphé*nek (a magán- és közéletben kifejlesztett fényűzés), illetve már a tyrannis kialakulásának⁵⁴ kapcsán felmerül a keleti, elsősorban *lyd* minta, amelynek tyrannisi utánzása a vert pénz átvételében is szerepet játszhatott. A pénzkibocsátás is hozzátartozott ahhoz a mintához, amelyet a tyrannos követett udvarának fényét, hatalmának erejét és gazdagságát megjelenítendő.

A pénzverésnek társadalmi és belpolitikai hatása is érzékelhető volt a tyrannosok számára. Ugyanis ezek az érmék egyrészt egyesítik magukban a pénz különböző funkcióit, másrészt egyformán megjelennek a társadalom különböző rétegeiben. Ha többnyire áttételesen is, a legszegényebb réteg is találkozhat vele még a kis címletű váltópénz megjelenése előtt is: a nemesfém apró darabokban – mindenféle használati vagy reprezentációs érték nélkül – eljuthat a legszegényebbek kezébe is. Korábban ugyanis a vendégajándéknak szánt vagy tezurált ezüst vegyítőedény külön rendszerben mozgott, nem volt érintkezésben a gabonával, amelyet a földműves a kovácshoz vitt ekéje megvasalásának fejében. Ahogy Solón *medimnosai* is azt az igényt fejezik ki, hogy a különböző vagyonok egyetlen rendszerben összemérhetőek legyenek, úgy a vert pénz éppen ennek a társadalmi és még inkább politikai törekvésnek a gazdasági céljait valósítja meg – spontánul és egy sokkal alkalmasabb eszközzel. Másfelől az állam a vert pénzzel (a palotagazdaságok letűnte után több száz évvel) újra megjelenik a gazdasági életben, illetve megszületik a gazdaság, abban az értelemben, hogy a város termelő és fogyasztó egységei egy közös rendszerben kapcsolód(hat)nak össze. Pheidón történetében tehát nem a pénzverés területén elért, kétségbevonható elsőse az érdekes, hanem a pénzverés bevezetéséhez kapcsolódó erős állami beavatkozás felismerése⁵⁵ a hagyományban.

A tyrannis gazdaságpolitikájának legkézenfekvőbb kérdése: hogyan teremtette elő uralmának költségeit a tyrannos. Az udvartartás,⁵⁶ a nagy építkezé-

⁵⁴ BERVE, 1967. 3. Hegyi D., 1996. 196–198.

⁵⁵ Felmerült a szakirodalomban annak lehetősége, hogy a korai athéni vereteken a gazdagabb és jelentősebb *eupatrida* családok címerei jelentek meg, DAVERIO ROCCHI, 1973. 94. (6. jegyzetében a kérdés irodalmának ismertetése). Ha ezt elfogadjuk, akkor logikus, hogy az eupatrida családok pénzverésében felismerhető politikai és gazdasági szándék szükségessé tette az állam (Peisistratos) ellenlépéseit.

⁵⁶ Lásd pl. a Polykratés (Hdt. 3, 123, 125, 142; BERVE, 1967. 110–112., DE LIBERO, 1996. 274.), Periandros (Hdt. 1, 24, DE LIBERO, 1996. 157.) és Hippias udvaráról (DE LIBERO,

sek,⁵⁷ a zsoldos- és testőr csapatok fenntartása,⁵⁸ a szegények esetleges támogatása, illetve a hívek biztosítása⁵⁹ komoly és folyamatosan megújuló anyagi erőforrásokat igényeltek. A tyrannosok gazdasági erejének nagyságára már az a tény is rávilágít, hogy a görög városok komoly középületekkel való feldíszítésének első hulláma az ő működésükhöz kötődik. De a középület-építés ennek a gazdagságnak emellett még két további jellegzetességére is fényt vet. Először is: a görög városok a tyrannosok korában lépték át a vagyonosodásnak és a városiasodásnak azt a határát, amelyen túl a közösség már megkívánta a várost díszítő és erejét megjelenítő építményeket, illetve a megfelelő költségfedezet is rendelkezésre állt. Másrészt azonban valószínűleg nem csak időbeli egybeesésről van szó: éppen a tyrannos volt az, aki egy-egy vállalkozás céljából először koncentrálna a város anyagi erejét. Ebben a vonatkozásban tehát a tyrannos anyagi bázisa maga a város.

Az egyes tyrannosok története azonban azt mutatja, hogy ez önmagában még kevés céljaik megvalósításához. A legtöbb tyrannosnak vannak külső erőforrásai is, amelyek, forrásaink alapján, egyenesen a legfontosabbaknak látszanak, és amelyekre talán Peisistratos thrákiai ezüstbányái,⁶⁰ illetve Polykratés kalózkodása⁶¹ a két legismertebb példa. A „külső források” e két típusa között elsősorban – legalábbis témánk szempontjából – nem Polykratés vállalkozásának erőszakos volta a különbség, hanem az, hogy míg a thrákiai bányák megszerzéséhez Peisistratos az athéni állam erejét közvetlenül⁶² nem használta fel, kalózvállalkozásaiban Polykratés Samos erőforrásait kamatoztatta (ha zsoldosait nem tekintjük is a várostól függőknek, a hajóépítés, a kikötők és az evezősök tekintetében ez mindenképpen elmondható).

Harmadik és szintén általánosnak tekinthető forrás a saját birtok. Majdnem mindegyik tyrannos jelentős vagyonnal bír már a hatalom megszerzése előtt⁶³ (a második generációs tyrannosok esetében pedig az uralom átvétele lenne

1996. 126.) szöveg leírásokat. Az uralom anyagi finanszírozásáról általában: DE LIBERO, 1996. 404.

⁵⁷ Polykratéshez: DE LIBERO, 1996. 287., 294. Peisistratoshoz: DE LIBERO, 1996. 85.

⁵⁸ Peisistratoshoz: DE LIBERO, 1996. 85.; Miltiadéshez: DE LIBERO, 1996. 342.; Polykratéshez: BERVE, 1967. 108., DE LIBERO, 1996. 275.

⁵⁹ Polykratés: DE LIBERO, 1996. 272–273.; BERVE, 1967. 108–109.; Peisistratos: Plut. Sol. 31, DE LIBERO, 1996. 78–79. Kypselosnak a rászoruló parasztok számára történt – de Libero szerint nem bizonyítható (DE LIBERO, 1996. 144.) – földosztásáról: BERVE, 1967. 17.

⁶⁰ DE LIBERO, 1996. 81–83., BERVE, 1967. 50.

⁶¹ DE LIBERO, 1996. 264–265., 310. BERVE, 1967. 109.

⁶² Közvetve természetesen igen. Bizonyára a száműzetése alatt hasznosított kapcsolatrendszere jelentős részben tyrannos korában épült ki. Peisistratos száműzetéséről lásd BERVE, 1967. 49–50., DE LIBERO, 1996. 68.

⁶³ A tyrannos-aspiránsok vagyoni helyzetéről, különös tekintettel az állítólag szegény sorból származó Orthagorasra vonatkozóan lásd NÉMETH, 1999. 198.

Elképzelhetetlen a családi vagyon nélkül), amelyet nemcsak a hatalom megragadása érdekében, de az után is kamatoztatnak. Az örökölt, illetve az uralom alatt szerzett vagyon összefonódik, ugyanúgy, mint a személyes kiadások az állam kiadásaival. A tyrannosok pénzhűségének újra és újra felbukkanó gondolata részben éppen ebből az összefonódásból származik. Másrészt pedig abból a magatartásból, amellyel a tyrannos a polgárok vagyonával szemben viselkedik. Arisztokrata ellenfeleinek a földjeit, akik száműzetésbe kényszerülnek, vagy az ellene folytatott harc során elesnek, elkobozza, a városban maradó gazdagokat megsarcolja, a népre adókat vet ki.

Ez utóbb talán a legritkább jelenség: széles körű, a forrásokban hitelesen alátámasztott adószedést csak Peisistratos Athénjében⁶⁴ találhatunk, bár bizonytalanabban Korinthosban is⁶⁵ felmerül, illetve feltételezhetünk közvetett adókat a nagy forgalmat lebonyolító kikötőhelyeken.⁶⁶ Az athéni adószedés mindenesetre nem Peisistratosnak a többi tyrannossal szemben ökonomikusabb gondolkodását tükrözte, hanem inkább Athén sajátos viszonyait. Csak így volt lehetséges, hogy a görög viszonylatban nagy területen szétszóródó, nagy létszámú kisbirtokos parasztság⁶⁷ anyagi eszközei enyhítsék az állam, illetve a tyrannos politikájának terheit. Ugyanakkor a solóni reformok, illetve azok előzményei – pl. a *naukrariák* rendszere – olyan adminisztrációs háttérrel teremtettek, amelyek lehetővé tették a nyilvántartást és a behajtást.⁶⁸ Aristotelés egytizedes terményadóról beszél,⁶⁹ míg Thukydides egyhuszadosról,⁷⁰ ami reálisabb. Ha Thukydides adatát fogadjuk el (és Peisistratosra is vonatkoztatjuk), akkor az egytizednyi adót egy egyszeri beszolgáltatás emlékének tarthatjuk. Ilyen vagy hasonló, nem állandó, sokszor csak egy csoportra kivetett sarcról több tyrannossal kapcsolatban is olvashatunk: ilyenkor a tyrannos általában a közösségre háruló kötelezettségekből hárít át valamit a társadalom egy gazdagabb csoportjára. Ez a szisztéma az adószedésnek, az állam „költségvetésének” egy korai, az adminisztráció szempontjából kezdetleges, de rendkívül rugalmas rendszere. Nem von minden feladatot és jövedelmet az állam felügyelete alá, hanem egymáshoz rendeli őket. Ismert megoldást alkal-

⁶⁴ Ath. pol. 16, 4., Thuk. 6, 54.

⁶⁵ BERVE, 1967, 17.

⁶⁶ A vámok, kikötőilletékek kérdését régebben biztos tényként kezelték a tyrannis-irodalomban (lásd pl. a thrák Chersonésossszal kapcsolatban BERVE, 1967, 81.), újabban megkérdőjelezzük (DE LIBERO, 1996, 342.).

⁶⁷ Peisistratos a solóni *seisachtheia* (egy kváziföldosztás) után nem sokkal vezette be az adózást.

⁶⁸ Lásd még: DE LIBERO, 1996, 85.

⁶⁹ Ath. pol. 16, 4.

⁷⁰ Thuk. 6, 54. Bár Hippias uralmával kapcsolatban említi, de az egész tyrannosdinastiára vonatkoztathatóan. A kérdéshez lásd: SARKADY, 1954, 197., és EHRENBERG, 1968, 400.

maz, a *leiturgia* rendszerét, csak éppen hatalmi pozícióból: a feladatok teljesítéséből származó tekintély és politikai előny az állam élén álló személyt, a tyrannost erősíti.

Pseudo-Aristotelés *Oeconomicá*jában olvasható egy nagyon érdekes történet Kypselosról,⁷¹ aki fölajánlja Zeusnak a korinthisiak vagyonát, abban az esetben, ha sikerül a Korinthos fölötti hatalmat megszereznie. Ígétét úgy teljesíti, hogy tíz éven át elveszi a korinthisiak vagyonának egytizedét, amelyet azok Kypselos tanácsára kereskedelmi vállalkozásokkal igyekeznek pótolni. A történet rendkívül összetett, és a szakirodalom sokféleképp interpretálja. Van, aki teljes egészében elveti, a korinthisi tyrannosok híresen drága áldozati ajándékainak megmagyarázására kitalált toposznak tartja,⁷² mások azonban a gazdagoktól több éven át behajtott vagyonadót olvasnak ki a történetből.⁷³ Egy görögországi földosztásokat tárgyaló monográfia az elkobzott és a szegényparasztoknak kiosztott földek „lízingelését” látja a történetben: a parasztok tíz év alatt egytized bérrel tulajdonosokká váltak.⁷⁴ Logikusnak tűnő vélemény még egy tíz százalékos kikötői illetéket látni a kitaláció mögött.⁷⁵ A fent idézett vélemények önmagukban is jól mutatják, hogy a történet egyrészt mennyire sok rétegű, másrészt hogy mennyire jól illeszkedik azokhoz a tényekhez, amelyek Korinthosról rendelkezésünkre állnak. A történet tehát valószínűleg több, mint a tyrannos ravaszságáról, túlzásairól (és ezek anyagi következményeinek a polgárokra való áthárításáról) szóló 4. századi szellemesség.

A Zeustól való segítségkérés új politikai hatalom létrehozására egy korai, jó (még testőröket sem foglalkoztató) tyrannos esetében, akinek kiválasztottságáról, csodás megmeneküléséről⁷⁶ is maradtak fenn történetek, hiteles elemnek tekinthető. A történetnek még az a furcsa eleme is értelmezhető, hogy egész Korinthosra kiterjed a fölajánlás, ha a Bakchiadákra gondolunk, akik családi vállalkozásként irányították Korinthost. Zeus a fölajánlás révén csendestársként részt vesz a Bakchiadák elűzésében és birtokuk elvételében, és mint ilyen, legitimálja is a folyamatot.⁷⁷ A városnak az olympiai felajánlásba való bevonása pedig közössé teszi a Bakchiadák elűzését is, és megint csak Kypselos legitimációját erősíti.

⁷¹ Oec. 2, 1346a 32–1346b 6.

⁷² DE LIBERO, 1996. 145.

⁷³ BERVE, 1967. 524.

⁷⁴ LINK, 1991. 57.

⁷⁵ OOST, St. J.: Cypselus the Bacchiad. In: *CPh*, 67. (1972) 10–30., kül.: 28. skk. Idézi: DE LIBERO, 1996. 146.

⁷⁶ Hdt. 5, 92.

⁷⁷ Hasonló segítséget igényelt (hiába) a sikyóni Kleisthenés Apollóntól (Hdt. 5, 67). A történet ezenkívül az argosi Pheidónnal is párhuzamba állítható, aki az új pénz bevezetéséhez (és a régi kivonásához) kérte Héra jóindulatát.

A történet második felét, a Zeusnak járó ajándék előteremtését nem véletlenül értelmezi több kutató valamiféle adó emlékének. Kypselos módszeressége, a több éven át befizetett évi egytizedes hozzájárulás, illetve a kereskedelemre való buzdítás egy feltételezett gazdaságpolitika felől jobban értelmezhető, mint ha csak a *polis* és a tyrannos kultuszokhoz való viszonyának szempontjából nézzük. A témával foglalkozó kutatók egymástól különböző álláspontjait is az határozza meg, hogy mit gondolnak általában a tyrannosok gazdaságpolitikájáról, aki tagadja, hogy lett volna ilyen,⁷⁸ értelemszerűen 4. századi kombinációnak véli az esetet. De a történet túlságosan összetett ahhoz, hogy pusztán az Olympiában látható kincs inspirálta „harácsoló tyrannos”-toposz volna.⁷⁹

A feltételezett adó tényét természetesen más forrás híján sem teljes bizonyossággal állítani, sem cáfolni nem lehet. Ellenben a történet elemei e bizonyosság nélkül is érdekesek.

Először is: a hagyományban itt is összekapcsolódnak a kultikus és a gazdasági elemek, ami megerősíti, hogy az archaikus közösségek gazdasági igényei, illetve ezek kielégítése jelentős részben a vallás szférájába ágyazódnak be.⁸⁰ Az is nyilvánvaló, hogy ezt a „beágyazódást” a görögök is érzékelték. Valamint a történet arra is felhívja a figyelmünket, hogy a görög templomnak milyen nagy szerepe volt nemcsak a gazdaság működtetésében,⁸¹ hanem az új struktúrák kialakításában is. Az évi egytized itt Kypselos ravaszságaként jelenik meg, de nem lehet nem észrevenni az isteneknek járó tizeddel való kapcsolatot. Például az olympiai Zeusnak szánt ajándékok között Pausanias még látott egy öt és fél méter magas Zeus-szobrot, amelynek a talapzatára írt vers első sora szerint: „Kleitóriak tizedül szentelték Zeusnak e szobrot.”⁸² A templomokban elhelyezett fogadalmi ajándékok többek között elősegítik a vert pénz elterjedését, megteremtve ezzel az igényt egy minél pontosabb értékmeghatározásra és egy kvantifikálható fizetőeszköze.⁸³

Másodszor: a történet az állam gazdasági hatalmáról és szerepvállalásáról is szól, amennyiben egy aktív, a polgárok vagyonát mozgósítani, a város gazda-

⁷⁸ A kérdéshez lásd: DE LIBERO, 1996. 145., ill. általában összefoglalóan: 404–405.

⁷⁹ DE LIBERO, 1996. 145.

⁸⁰ POLÁNYI, 1976. 133–135.

⁸¹ Erre a „működtetés”-re jó példa a híres Periklés-beszéd (Thuk. 1, 143., 2, 13.) miatt közismert viszony a háborúk költségei és a templomok kincstára között. A témáról lásd: SAMONS, 1993.

⁸² Paus. 5, 23. Szilágyi J. Gy. ford.

⁸³ Erre jó példa két élesen különböző fizetőeszköz összekapcsolódása. Egy attikai Apollón-szentély felirata szerint aki fát vág ki a szentély területén, ha rabszolga, ötven korbácsütés, ha szabad ember, ötven drachma a büntetése (SIG 984).

sági lehetőségeit koncentrálni tudó tyrannos arcképe rajzolódik ki előttünk belőle.

Harmadszor: Kypselos „ravaszága” az adóztatás egy fontos aspektusára reflektál: hogyan lehet megőrizni az egyének fizetőképességét és termelőerejét a lehető legnagyobb elvonás mellett. Illetve hogyan lehet éppen radikális elvonással befolyásolni a növekedést.

Negyedszer: ugyanakkor ez a gesztus rendkívül jellemző módon fogalmazódik meg: nem meggazdagodásról van szó, hanem csak a vagyon újbóli visszaszerzéséről. Forrásainkban nem nagyon találkozunk a gazdaság teljesítőképességének növekedésével, illetve az ebből fakadó egyéni gazdagodással: egyesek gyarapodása mások szegényedése mellett képzelhető csak el (vagy pedig egy új külső erőforrás bevonásával). Még Aristophanesnek a 4. század elején íródott *Plutos* című darabja is ezt a szemléletmódot tükrözi.

Solón alakja (bár maga nem tyrannos) szorosan kapcsolódik mind a tyrannishoz, mind a gazdasághoz.⁸⁴ Ő azon kevés archaikus és klasszikus kori görög államférfi egyike, akinek intézkedései között a hagyomány több gazdasági jellegűt is számon tart (mind a más archaikus kori törvényhozókénál, mind a tyrannosokénál többet). De a róla szóló történetek is ígéretesek a gazdaságtörténeti szempontból, versei pedig a legfőbb kortárs forrásaink a tyrannos és a vagyon megítélését illetően.

Solón verseiben újra és újra előkerül a gazdagság kérdése, igaz, lényegében egyetlen szempont köré rendezve: a költő a vagyon társadalmi összefüggéseit kutatja. Versei, archaikus kori pályatársainak e témába vágó töredékeihez hasonlóan annak az élménynek a lenyomatai, amelyet a vagyon gyakorol az emberek életére: mi mindenre képes, hogyan forgatja fel a társadalmi viszonyokat, mi módon lehet viszonyulni hozzá, hol legyen a helye az ember életében, és hol a közösségében:

„Egyformán vagyonos mindaz, ki ezüstben-aranyban
gazdag, mind, aki dús búzavetéseken úr,
sok lova és öszvére van; ámde az is, ki derűsen
éli le épkezláb testtel az élte sorát,
nőjén és gyerekén örömét leli, míg fiatalság

⁸⁴ A szakirodalomban ezt a felismerést jól tükrözi Andrewes könyve, amelyben Solón olyan szereplőként tűnik fel – Chilón Spártája mellett –, aki maga nem tyrannos, de szükséges a tyrannis korának megértéséhez. Andrewes ráadásul Solónhoz kapcsolja mindazt, amit a kor gazdaságáról el akar mondani: könyvének negyedik fejezete a *The Economic Factor: Solon of Athens* címet viseli (ANDREWES, 1956. 78–91.).

fűti s boldogító, szép napok üdve virul.
Mindez kincs [*aphenos*] a halandónak.”⁸⁵

„Vágyom a gazdagságra [*chrémata*], de semmit igaztalanul nem
vennék kézbe: a jog megtorol és igazol”

[...]

„Ámde nem ismer az ember vágya határt a vagyonban [*plutu*],
ez minden társán túltesz a kincseivel [*bion*],
s megkettőzni akarná. Mindet jól ki lakassa?
Kincset [*kerdea*] az embernek mér örök isteni kéz,
Átét már maga vonja magára az ember, az isten
küldi le, hogy bosszút álljon előbb vagy utóbb.”⁸⁶

„Sok gaz gazdag, amíg nyomorognak a legderekbak.
El ne cseréljük azért kincseikért [*pluton*] az erényt!
Mert maradandó ez mindenkor, míg a világon
kézről kézre tovább perdül örökkön a pénz [*chrémata*].”⁸⁷

„Ámde a polgárnép maga dönti a nagyszerű várost
sírba bolondul a pénz [*chrémasi*] kapzsi kufáraiként”⁸⁸

Az ember életében a vagyon helyét az erkölcsnek, a bölcsességnek kell meghatározni. Végső soron a boldogságra való törekvéssel kell összhangba hozni a kincsek utáni vágyat. Ezek a versek (és a hasonlóak, amelyek nem maradtak ránk) bizonyára hozzájárultak a Kroisoszal való találkozás történetének megszületéséhez, illetve kikerekítéséhez.

Solón azt a véleményét ismerteti Kroisos provokatív kérdéseire válaszul, amelyet honfitársai már jól ismerhettek verseiből.⁸⁹ Számunkra, akik nem ismerjük minden versét, Solón példái egy kicsit többet mondanak: a közösség megbecsülésének, illetve az azt kifejező kitüntetéseknek a fontossága a fenn-

⁸⁵ Sol., D 14, 1–7. Franyó Z. ford.

⁸⁶ Sol., D 1, 7–8., 71–76. Trencsényi-Waldapfel I. ford.

⁸⁷ Sol., D 4, 9–12. Kárpáthy Cs. ford.

⁸⁸ Sol., D 3, 5–6. Kárpáthy Cs. ford.

⁸⁹ Témánk szempontjából közömbös, hogy Solón csakugyan találkozott-e Kroisoszal: egy történet nem csak akkor jellemző, ha nem igaz. A Solón–Kroisos-párbeszéd nemcsak Solón és Kroisos gondolatait, hanem a görögök, a 6. és 5. századiak érdeklődését és véleményét is tükrözte (amely természetesen sosem volt egyeduralkodó). Plutarchos, Solón, 27.

maradt versekben csak nyomokban van jelen.⁹⁰ Solón bölcsessége diadalmas-
kodott ugyan Kroisos kincsei felett, ráadásul – és a történet csak így kerek –
végül Kroisosnak is el kellett ismernie, hogy a bolondnak tartott görögnek
igaza volt, polgártársai között Solón mégsem volt ilyen sikeres, illetve – és
talán erről is szól a mese – csak évtizedekkel munkálkodása után derült fény
reformjainak bölcs voltára. Bár működése rövid távon nem hozott békét Atti-
kának,⁹¹ és a tyrannist sem sikerült elhárítania, ezek a tények semmit sem von-
nak le törvényei hosszú távú jelentőségéből.

Solónnak tudatos gazdasági reformját túlhangsúlyozni nem szabad, de az
tagadhatatlan, hogy lépéseit egyrészt Athén legjelentősebb problémáihoz iga-
zította, másrészt törvényei mögött a gazdaság meghatározó voltának felisme-
rése állt, ugyanúgy, ahogy versei mögött kitapintható a vagyonnak a társada-
lom átalakulásában játszott szerepe.

A Solónról alkotott egyértelműen pozitív képen csak egyetlen sötét folt ta-
lálható: rágalmozói szerint a *seisachtheián* nyereszkedett volna. A történetet
az *Athénaión politeia* röviden így foglalja össze: „Ebben a kérdésben egyesek
megpróbálták Solónt megrálgalmazni. Úgy történt ugyanis a dolog, hogy So-
lón, mikor arra készült, hogy a *seisachtheiát* végrehajtsa, ezt egyes előkelők-
nek előre megmondta; erre – mint a nép oldalán állók állítják – barátai kiját-
szották, azok szerint viszont, akik gyalázni akarják, maga is részt vett a dolog-
ban. Kölcsönök felvétele útján ugyanis ezek nagy földterületeket vásároltak
össze, s nem sokkal utóbb, mikor az adósságelengedés bekövetkezett, egyszer-
re meggazdagodtak.”⁹²

Solón jelleméből kiindulva a következő mondatokban Aristotelés elveti a rá-
galmat;⁹³ véleményével az utókor is egyetért. A történetet azonban rágalom
volta csak még érdekesebbé teszi, elemzése sokat elárul Solónról és Athénról.
Egyfelől egy kifordított toposzt láthatunk benne: azoknak az életrajzában,
akikre a közösség rábizza a törvények, a törvényes állapot megteremtését, akik-
re rendkívüli hatalom, igazságérzetükre a közösség sorsa van bízva, felmerül
igazságosságuk kérdése. A róluk szóló történetek például a köré a kérdés köré
rendeződnek, hogy mennyire következetesen érvényesítik magukkal, illetve
családjukkal szemben a saját törvényeiket.⁹⁴ Másfelől Solón is áldozatául esik
annak a görög történetgyártási módszernek, amely az ókori szerzők fennma-

⁹⁰ Az állami temetés mint kiténtetés inkább Tyrtaiost idézi: „Gyászolják az illet mind
együtt az ifjak, a vének, / és az egész várost gyötri miatta a kín, / sírdombját és gyerme-
keit mindenki dicséri, / büszkék rá fiai s kései sarjai is” (Tyrt. D 9, 27–30, Kerényi G.
fordítása).

⁹¹ A Solón utáni anarchikus állapotokról lásd Ath. pol. 13.

⁹² Aristot.: Ath. pol. 6, 2. Ritoók Zs. ford.

⁹³ 6, 3–4, lásd még: SARKADY 1954, 172.

⁹⁴ Charóndasszal kapcsolatban: Diod. 12, 19; Zaleukosról: Hérakl. Lemb. 61.

radt műveihez komponál cselekményt.⁹⁵ Ahhoz, hogy ez a vád megfogalmazódott Solónnal kapcsolatban, könnyen elképzelhető, hogy hozzájárultak tiszteletességét hangsúlyozó versei, például a következő sorok:

„Az istenekkel eskümet beváltva mind,
döröséget nem műveltem, kedvemem se leltem én
zsarnokok zord rendszerében soha, sem abban, hogy hazám
dús rögén a jók s a rosszak egy kenyéren éljenek.”

A fenti történet gazdasági háttere eleve kizárja, hogy ilyen formában igaz legyen, tehát sajnos nem használható Solón korának jellemzésére, csak úgy, ahogy már Aristotelész is megfogalmazta: „Hogy azonban erre a lehetőség megvolt, azt bizonyítják a zavaros körülmények; költeményeiben maga is többször megemlíti, s mindenki más is egyetért ebben vele.”⁹⁶ De a nagy összegű kölcsönök és földvásárlás komoly pénzforgalmat, hiteléletet, egy pénzt kölcsönző, illetve egy hitelképes réteget (hiszen nem *thések*nek vagy kisbirtokosoknak kölcsönöztek akkora összegeket, „hogy nagy területeket vásároljanak össze”) feltételez, valamint – mivel a föld kevesek kezén volt –, a földtulajdonosok eladási szándékát, illetőleg ostobaságát. Hogy ez valószínűnek látszott a 4. században (Aristotelész csak Solón becsületességét tudja szembeállítani ezzel az elképzeléssel), az érdekes, de a 6. sz. elején, amikor Solón törvényei még *medimnos*ban határozzák meg a vagyoni osztályokat, kizárható.

Igaz, a feltételezés nem alaptalan. Solón radikálisan átalakította Athén gazdasági életét, és gyökeresen átrendezte a vagyoni viszonyokat. Aristotelésznek azt a megjegyzését,⁹⁷ hogy egy korábban vagyonos réteg veszített súlyából, egy másik pedig felemelkedett, hitelesnek fogadhatjuk el. Azok gazdasági és politikai súlya, akiknek vagyonát saját birtokuk mellett az adósság fejében lefoglalt föld és munkaerő jelentette, a *seisachtheia* nyomán jelentősen csökkenhetett. Ennek következtében viszont mások vagyona felértékelődött, illetve a zavaros helyzetben gyarapodhatott is. A solóni intézkedések nyomán új nagybirtokok is születhettek, hiszen a *seisachtheia* után felszabadult földek bizonyára befolyásolták az „ingatlanpiacot”, amelyre Solónnak a szabad örö-

⁹⁵ Lásd pl. az életrajzírói által trágýába temetett, majd kutyákkal fölfalatott Hérakleitosról szóló történetet, illetve Solónnal kapcsolatban a korábban idézett Kroisos-beszélgetésnek a boldogságról szóló részét.

⁹⁶ Ath. pol. 6, 4.

⁹⁷ Ath. pol. 6, 2. Maga a fogalmazásmód is érdekes, mert a régi és új gazdagok közötti feszültség meglétére utal: „Így lettek gazdagok, mint mondják, azok, akik később régi gazdagok hírében állottak” (Ritoók Zs. ford.), illetve az elszegényedésről: 13, 3.

kösödést lehetővé tevő törvénye⁹⁸ és a század folyamán lassan elterjedő pénz is serkentőleg hathatott.

Tehát ha a Solónt rágalmazó történet elemeiben nem tükrözi is Solón korát, mégis jellemző és informatív, amennyiben arra reflektál, hogy társadalmi céljait Solón a gazdaságba való erőteljes beavatkozással tette elérhetővé. Eközben talán olyan csoportok vagyonát értékelte föl, akik közel álltak hozzá, mindenesetre olyanokét, akik arra az időre már függetlenítették magukat az adósság–birtok–adósmunkaerő–szisztémától. A történet végezetül emlékeztet a pénzéhes tyrannosok történeteire, hiszen olyasmivel vádolja Solónt, amit ő maga is a tyrannosok szemére vet, illetve újfent találkozhatunk avval a mozzanattal, amely minden harácsolást leíró történet sajátja: a görögök nem számoltak a gazdasági növekedésből származó gyarapodás lehetőségével.

Spárta az ókori forrásokban és a modern szakirodalomban⁹⁹ egyaránt mint a tyrannis alternatívája¹⁰⁰ jelenik meg, az *eunomiát*, a régóta fennálló törvényeket testesítette meg a többi polisszal, elsősorban természetesen Athénnal szemben. Spárta külön útra lépése, elzárkózása és sajátos rendszerének kialakulása a tyrannosok korára esik.¹⁰¹ Már maga ez a tény is arra ösztönöz, hogy Spárta különleges viszonyaira a Hellas egészét érintő problémák felől keressünk magyarázatot. Az általában Chilón (*epónimos ephoros* az 550-es években) nevéhez kapcsolt változások¹⁰² – amelyeket természetesen a lykurgosi alkotmány részeként tartott nyilván a hagyomány – a spártai „válaszként” is értelmezhetők azokra a „kérdésekre”, amelyekre (amelyekhez hasonlókra) Athénben Solón fellépése, illetve Peisistratos tyrannisa „felelt”.

Feltűnő, hogy a spártai rendszer sajátosságainak – ahogy Plutarchostól, Xenophóntól, Aristoteléstől, Platóntól megismerhető – fő vonásai gazdasági jellegűek. Nem fogalmazódik meg így, nem is fogalmazódhat, hiszen a gazdasági jelenségeket összefoglaló fogalom hiányzik,¹⁰³ de alighanem Spárta az a görög állam, amelynek archaikus kori gazdaságpolitikájáról legtöbbet tudunk, és mindenképpen Spárta az egyetlen, amelyről az írott források alapján állíthatjuk, hogy volt gazdaságpolitikája, tehát tudatosan és központilag szabályozott, a gazdaság különböző szintjeire és egységeire kiterjesztett rendszere.

⁹⁸ Démosth. 46. 14 (NÉMETH, 1996. 106.)

⁹⁹ Lásd pl.: ANDREWES, 1956. 66–77. (*The Spartan Alternative to Tyranny*).

¹⁰⁰ A tyrannos tanulmányozásának lehetőségét azoknak az államoknak a történetében, amelyekben nem volt tyrannis, szellemesen veti fel: SARKADY, 1959.

¹⁰¹ CARTLEDGE, 1979. 136., 156., HOOKER, 1980. 96–97.

¹⁰² HOOKER, 1980. 147., CARTLEDGE, 1979. 139., BENGTON, 1950. 105.

¹⁰³ POLÁNYI, 1976. 151.

A görögöknél ezek szerint = ha a Lykurgosra vonatkozó hagyományt tekintjük – mégis találunk ökonómiai gondolkodást,¹⁰⁴ de jellemző módon egy utópiában megfogalmazva. A spártai gazdaságot érintő rendelkezéseket a platóni ideális állam és a pultarchosi moralizálás foglalja rendszerbe. Ez a rendszer két irányban is értelmezhető: részben tudatosan a többi polis – a kereskedelem, az exportra termelő ipar és mezőgazdaság, a vert pénz stb. által meghatározott – gazdaságának negatívját fogalmazza meg, részben a hagyomány olyan elemeit őrzi, amelyek óvatosan kifejtve az ideológiai burokból történeti tényként interpretálhatóak.

Lykurgos „minden arany- és ezüstpénzt kivont a forgalomból, és elrendelte, hogy fizetési eszközül csak vasat szabad használni. A vaspénz azonban olyan nehéz volt, és olyan kevés értéket képviselt, hogy tíz mina értékű pénz otthoni elraktározásához külön kamra, elszállításához pedig igásszekér kellett. Amikor ezt a pénznemet Lakedaimónban bevezették, temérdek bűn egyszerre eltűnt. Mert miért akart volna valaki valaki ellopni, vesztegetésképpen elfogadni vagy erőszakkal eltulajdonítani olyasmit, amit nem lehetett elrejtteni, vagy aminek birtoklása nem volt kívánatos, és még feldarabolása sem járt semmi haszonnal, mert mint modják, Lykurgos rendeletére az izzó vasat ecettel edzették, s így más célra nem lehetett felhasználni, tekintve, hogy ily módon a vas törékennyé és megmunkálhatatlanná vált. [...] A vaspénzt Görögország más részein nem lehetett forgalomba hozni, mert semmi értéke nem volt, sőt gúny tárgya lett.”¹⁰⁵

Spárta gazdaságának leghíresebb és legvitatottabb eleme a vaspénz. A plutarchosi leírás több ellentmondást is tartalmaz, a hagyomány értelmezése rendkívül nehéz. Az, hogy a vaspénz belső piacon használt, a mai nem konvertibilis valutákra emlékeztető csereeszköz lett volna, kizártnak tekinthető, ha a belső csere olyan mértékben minimalizálódott, mint forrásaink írják, és amit a leletanyag i. e. 6. századi elszegényedése is megerősíteni látszik. Az az ötlet, hogy egy nehezen kezelhető, értéktelen csereeszkőzzel minimalizálják a piacra való termelést, erőltetett, hiszen ezt a pénz kivonásával, egyfajta barterkereskedelem kialakításával sokkal egyszerűbben és takarékosabban el lehetett volna érni. A hagyománynak ez a része inkább annak az aristotelési felfede-

¹⁰⁴ Polányi nem veszi figyelembe, valószínűleg komolytalannak tartja Aristotelés általános fejtegetéseire képest. Finley nem tárgyalja érdemben mint rendszert (csak egyes elemeit) sem az általános, ókori gazdaságtörténetet tárgyaló könyvének *State and Economy* c. fejezetében, FINLEY, 1973. 150–176., sem Spárta-tanulmányában, FINLEY, 1975. 161–176.

¹⁰⁵ Plut. Lyk. 9. Máthé E. ford.

zésnek a kifordítása, amely szerint a pénz a csere elősegítésére jött létre.¹⁰⁶ Feltételezhető, hogy a spártai vaspénz mögött más is meghúzódik, mint az ezüst és az arany tiltásának¹⁰⁷ szellemes és fiktív kiegészítése. Arról mindenképpen árulkodik, hogy a görögök milyen gyorsan hozzászoktak a pénzhez mint eszközhöz. Olyan állam léte, amelyben nem alakul ki a cserének, a teaurálásnak és a fizetésnek¹⁰⁸ egy államilag kibocsátott eszköze, már az i. e. 4. században hihetlenebb volt, mint feltételezni a vert pénz előtti állapotokat. A spártaiak vaspénz-hagyománya mögött feltehetőleg megtalálható a görögöknél egykor létezett vasnyársak, az *obelosok* emléke is.¹⁰⁹

A vaspénz bevezetése és a nemesfémek használatának tiltása egyidejűnek tűnik egy másik, a hagyományban szintén Lykurgoszhoz kapcsolt szabállyal: Spártában tilos a törvényeket írásba foglalni.¹¹⁰ Amint a törvények írásba foglalásának tilalma sem a 9–8. századi kontextusban, hanem 7–6. századiban,¹¹¹ Drakón és Solón korában vizsgálendő, úgy „a vaspénz bevezetése” is a többi görög *polis* pénzverésének idejére tehető. Spárta nem Thukydides kora előtt négyszáz évvel¹¹² lépett a görög fejlődés Athén, Korinthos stb. nevével fémjelhezhető vonalához képest külön útra, hanem a 6. században. Spárta gyökeresen más „válaszaira” jó példa az Athén történelmében meghatározó írott törvények tiltása. A többi városétól eltérő gazdasági szisztéma kialakítása pedig kiegészíti a politikai és társadalmi téren végrehajtott változtatásokat. A Hellasban lezajló gazdasági változásokra logikus válasz a vert pénz megjelenése, amint a társadalmi feszültségekre logikus válasz többek közt a törvények írásba foglalása. Ugyanakkor hasonlóképpen logikus válasz Spárta elzárkózása a gazdasági változtatásoktól, amivel a vert pénz tilalma is együtt jár.¹¹³ Chilon (illetve a 6. századi változások mögött álló csoport) nem az alkotmányt módosítja, mint Solón, hogy megfeleljen az átalakulóban lévő társadalomnak, amint gazdasági

¹⁰⁶ Aristot. Nik. eth. 1132b–1133b. Xenophón és az ő nyomán Plutarchos a vaspénz bevezetését a teaurálás lehetetlenné tételéhez és egy spártai sajátosság, a vesztegetés megelőzéséhez kapcsolják (bár természetesen máshol is került sor vesztegetésre Görögországban, a leghíresebb történetek éppen a puritán Spártához kapcsolódnak).

¹⁰⁷ A tiltással kapcsolatban nincs szó a perioikosokról és a helótákról (illetve a lakóniai társadalom kevésbé ismert csoportjairól), rájuk valószínűleg nem volt érvényes a tilalom (NOETHLICHS, 1987. 167.), vagyis az arany és ezüst mindig is jelen lehetett Lakóniában.

¹⁰⁸ POLÁNYI, 1984. 50–56.

¹⁰⁹ Ahogy ezt Plutarchos is megfogalmazza (Lys. 17.).

¹¹⁰ Plut. Lyk. 13.

¹¹¹ A kérdéshez lásd HEGYI W., 1997. 43–44.

¹¹² Thuk. I, 18.

¹¹³ Finley javaslata szerint (FINLEY, 1975. 108.) Spártában megkülönböztették volna a súlyra mért nemesfémeket a vert pénztől, és a vert pénzt tiltották volna (ez megmagyarázná azokat a forráshelyeket, ahol nemesfémek kerülnek szóba Spártával kapcsolatban). Noethlichs ellenben vitatja ezt, emlékeztetve arra, hogy a forrásokban nem jelenik meg ez a különbségtétel (NOETHLICHS, 1987. 167.).

újításokat sem vezet be, hanem a változásoknak akar – rendkívül radikálisan – gátat szabni. A hagyomány síkján tehát a vaspénz megfelel a többi *polis* érmeinek. A vaspénz hagyománya az idealizált Spárta gazdasági „külön útjának” jelképe – ami nemcsak Spártát jellemzi, hanem a vert pénznek a görögök gondolkodásában elfoglalt helyét is.

A fentiek és a plutarchosi illetve xenophóni szöveg ellentmondásai azt a feltételezést erősítik meg, hogy az archaikus kori spártai vaspénz ekként fikció,¹¹⁴ amely a vasnyársak és a spártai jellegzetességek összefonásából alakult ki, illetve ezekhez hozzáadódott még Spárta idealizálása, aminek kialakulását a Spárta elzárkózásából adódó információhiány is megerősítette. A fiktív vaspénz ugyanolyan jellemző és tanulságos a görög történelem szempontjából, mint ha a régészek vasnyársnyelő automatákat tártak volna fel Lakóniában. De más nézőpontból is magyarázható a spártai vaspénz hagyománya.

Spárta gazdasági „külön útja” nem lett volna lehetséges a polis különleges körülményei nélkül. Spárta elzárkózásával többek között azért tudta megteremteni az Aristotelés által néhány évszázad múlva idealizált *autarkeiát*, mert Hellasban egyedülállóan nagy és termékeny gabonaföldekkel rendelkezett, ugyanakkor a másik elengedhetetlen nyersanyag, a vas is rendelkezésre állt. Az állami eszközökkel beszűkített gazdaság a fényes épületek emelését,¹¹⁵ luxustárgyak gyártását¹¹⁶ lehetetlenné tehetette, illetve erősen korlátozhatta, de a gabona és a vas cseréje nélkül Spárta nem működött volna. A helóták által beszolgáltató Eurótas-völgyi és messénéi gabona ellentételezte a hegyvidék *perioikosok* lakta városaiból származó vasat. A hagyomány által fenntartott terméselosztási arányok – 70 *medimnos* árpa a férfi és 12 *medimnos* a feleség számára¹¹⁷ – nemcsak a férfi nagyobb étvágyáról tanúskodnak, hanem a hoplitafelszerelésük által támasztott anyagi igényekről is. A fegyverzet beszerzésén kívül más társadalmi kötelezettségeknek is eleget kellett tennie, például hozzá kellett járulnia valószínűleg a fiúk közös nevelésének költségeihez. Ahogy fegyverzetük, illetve a szükséges vas beszerzésének módjáról, úgy a feltételezhető hozzájárulásokról sem írnak forrásaink, ellenben a spártai életvitel nagyon fontos elemeként ismerjük a *syssitiát*, az asztaltársaságokat, ahova a tagoknak be kellett fizetniük a közös étkezés költségeit.¹¹⁸ Kézenfekvő felté-

¹¹⁴ Itt a reform Lysandros-korabeli felelevenítésével, amelyet egyes kutatók – nem túl meggyőzően – a vaspénz bevezetésével látnak azonosíthatónak (NOETLICH, 1987. 166., 170.), nem foglalkozunk.

¹¹⁵ Thuk. 1. 10.

¹¹⁶ Az elefántcsontfaragás elsivárodásáról lásd CARTLEDGE, 1979. 136.

¹¹⁷ Plut. Lyk. 8.

¹¹⁸ Plut. Lyk. 10.

telezésnek tűnik, hogy ezek az asztaltársaságok bonyolították a csoport számára mind a vas beszerzését, mind a közösség iránti kötelességek teljesítését.

A gabona–vas tranzakció bonyolódhatott egységnyi vastárgyak segítségével, alkalmasint ennek emléke jelenik meg Xenophónnál mint az athéni baglyos érmék spártai alternatívája. Akár a nyárs forma is elképzelhető: a vasnyárspénzek, úgy látszik, a Peloponnésoshoz kötődnek (a régészeti leletek, illetve Hérodotos fentebb már említett értetlenkedése is ezt látszik megerősíteni), és az sem mond ellent ennek, hogy Lakóniában nem találtak ilyeneket, hiszen ha ezek iparban használatos formák félkész termékek voltak, akkor valószínűleg fel is használták őket, azaz a fennmaradásuk valószínűsége meglehetősen csekély.

Az ecettel való törekennyé tétel minden valószínűség szerint fikció. Ezt a fentiekén kívül az is valószínűsíti, hogy Xenophón nem is említi (szemben pl. a tíz mínával való megfeleltetéssel). Egy pénzként máshol el nem fogadott tárgynak egyetlen átváltási lehetősége önmagában való értékében, a nyersvas árában¹¹⁹ van. Ecettel használhatatlanná tett vasnak nincs ezüst mínában kifejezhető értéke.¹²⁰ De annál, hogy egy forráshely nyilvánvaló ellentmondásaira felhívjuk a figyelmet, sokkal fontosabb, hogy az ellentmondás mögött húzódó elképzelést értelmezzük: a használhatatlanná tétel mozzanata mögött a pénztörténet egy fontos elemére adott reflexió húzódik meg. A vert pénz egy arany *tripusszal* vagy *vasnyárrsal* szemben nem használható semmi másra, mint egyetlen dologra: arra, hogy pénzként funkcionáljon (az 6–5. századtól kezdve a pénz legjellemzőbb funkciója, hogy csereeszköz). Az ecettel való megedzés tehát a vaspénz csereeszköz mivoltának kizárólagosságát emeli ki. Az, hogy a görögöket izgatta ez a monetáris jelenség és a pénz mint olyan: az, hogy mi is voltaképpen, és milyen viszonyban van a vásárolható dolgokkal, kiderül Midas király történetéből is, illetve a történethez kapcsolódó aristotelési reflexióból: „Máskor viszont a pénzt csak limlomnak s egyáltalán csupán szokásból elfogadott jelképnek tekintik, s nem természettől valónak, mivel ha megváltoztatják azok, akiknél forgalomban van, többé semmire se jó, se föl nem használható semmiféle életszükségleti cikk beszerzésére; másrészt pedig olyanak, aki bővében van a pénznek, sokszor nincs meg a betevő falatja; márpedig

¹¹⁹ A mai bankjegyre, de legalábbis a Rákóczi libertására emlékeztető pénzek, amelyeknek értékét a kibocsátó adja meg és szavatolja, de nemesfém tartalma nem támasztja alá, már az ókorban is megjelennek mint ritka kivételek, de minden esetben a pénzhiány, vagyis egészen más motiváció vezette kibocsátójukat, mint amilyet a spártaiakról feltételezhetünk.

¹²⁰ Egy olyan elképzelés, amely szerint az állam szavatolta volna a vaspénz elvileg feltételezett ezüstértékét (ha a polgárok ezüstbirtoklását tiltó törvény miatt be ténylegesen nem váltotta is), annyira bonyolult rendszert feltételezne, hogy az megváltoztatná az egész ókori gazdaságtörténetről alkotott felfogásunkat.

furcsa gazdagság az, amelyben dúskálva, mégis éhen halhat valaki, mint arról a híres Midasról is mesélik, hogy vágyainak telhetetlensége miatt minden étel, amit elé tettek, arannyá változott.”¹²¹

Mítoszok, versek, elbújtatott rövid utalások, nyilvánvaló valótlanságokat tartalmazó, kései, prekoncepciózus történetek stb: főképp ezek alkotják a tyrannosok korának írott „gazdasági” forrásait. A hagyomány néhány különösen bizonytalan elemének fenti tárgyalása remélhetőleg egyrészt megmutatta, hogy ezek a „topikus” történetek is felhasználhatók, másrészt egy-két apró elemmel hozzájárult ahhoz, hogy az archaikus kor gazdaságtörténetéről szólva elkerüljük az „ipart és kereskedelmet tudatosan irányító, a démos megerősítésének történelmi küldetését beteljesítő tyrannisosok” és „az archaikus korban nincsen gazdaságpolitika, minden kései kitaláció” túlzásait.

Solónt, a hatodik századi Spártát és a tyrannosok többségét összekapcsolja politikájuknak az a sajátossága, hogy érzékenyen és új utakat keresve reagáltak a kor gazdasági változásaira. A tyrannosok sikerességüket, amellyel a többi arisztokrata család fölé tudtak kerekedni, illetve amelynek segítségével meg tudták ragadni és meg tudták tartani a hatalmat, sikeres politikájuknak köszönhetőek. Többek között annak, hogy sikerrel gyarapították és használták ki vagyonukat, és hogy felismerték az állam szerepét, de legalábbis lehetőségeit a gazdaságban: a maguk, a polgárok, valamint a közösség vagyoni gyarapodásának elősegítésében.

¹²¹ Pol. 1257b. Szabó M. ford.

Irodalomjegyzék

- ANDREWES, A.
1956 *The Greek Tyrants*. London, Hutchinson's University Library.
- BENGTSON, H.
1950 *Griechische Geschichte*. München.
- BERVE, H.
1967 *Die Tyrannis bei den Griechen. I–II*. München.
- CARTLEDGE, P.
1979 *Sparta and Lakonia*. London–Boston–Henley, Routledge & Kegan Paul.
- DAVERIO ROCCHI, G.
1973 Aristocrazia genetica ed organizzazione politica arcaica. In: *La Parola del Passato*, 28. 93–116.
- EHRENBERG, V.
1968 *From Socrat to Solon*. London.
- FERRIL, A.
1978 Herodotus on Tyranny. In: *Historia*, 27. 385–398.
- FINLEY, M. I.
1973 *The Ancient Economy*. London.
1975 *The Use and Abuse of History*. London, Chatto & Windus.
1995 *Politika az ókorban*. Ford.: Greskovits E. Budapest, Európa.
- HAMMOND, N. G. L.
1981 *A History of Greece to 322. B.C.* 2nd ed. Oxford, Oxford UP.
- HEGYI D.
1965 A tyrannis eredetének kérdéséhez. In: *Antik Tanulmányok* 12. 191–203.
- HEGYI W. Gy.
1997 Text and Tradition. The Case of Lykourgos. In: *Történeti Tanulmányok*, 6. Heorté. 37–47.

- HEICHELHEIM, F. M.
1958–64 *An Ancient Economic History. I–III.* Leiden.
- HOOKE, J. H.
1980 *The Ancient Spartans.* London–Toronto–Melbourne, Dent.
- HOW, W. W. – WELLS, J.
1912 *A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendices I.* Oxford.
- HÖLKEKAMP, K.-J.
1993 Demonax und die Neuordnung der Bürgerschaft von Kyrene.
In: *Hermes*, 121. 404–421.
- LAZENBY, J. F.
1985 *The Spartan Army.* Warminster, Aris & Phillips.
- LIBERO, L. de
1996 *Die archaische Tyrannis.* Stuttgart.
- LINK, S.
1991 Landverteilung und sozialer Frieden im archaischen Griechenland. In: *Historia*, 69. 1–189.
- MØRKHOLM, O.
1982 Some Reflections on the Production and Use of Coinage in Ancient Greece. In: *Historia*, 31. 290–305.
- NÉMETH Gy.
1996 *Görög történelem. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: ~ ~. Budapest, Osiris.
1999 *A polisok világa.* Budapest, Korona.
- NOETHLICH, K. L.
1987 Bestechung, Bestechlichkeit und die Rolle des Geldes in der spartanischen Aussen- und Innenpolitik vom 7.-8. Jh. v. Ch. In: *Historia* 36. 129–170.

- POLÁNYI K.
 1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Ford.: Endreffy Z. és Kis J. Budapest, Gondolat.
- 1984 *Kereskedelmi piacok és pénz az ókori Görögországban.* Ford.: Endreffy Z. Budapest, Gondolat.
- ROSS, D.
 1996 *Arisztotelész.* Ford.: Steiger K. Budapest, Osiris.
- RITOÓK Zs. – SARKADY J. – SZILÁGYI J. Gy.
 1984 *A görög kultúra aranykora.* 2. kiad. Budapest, Gondolat.
- SAMONS, L. J, II
 1993 Athenian Finance and the Treasury of Athena. In: *Historia*, 42. 129–138.
- SAMUELSON, P. A. – NORDHAUS, W. D.
 1995 *Közgazdaságtan. I.* Ford.: Atkári J. 5. kiad. Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- SARKADY J.
 1954 ARISTOTEELÉS: *Az athéni állam.* Pseudo-Xenophón: *Az athéni állam.* Ford.: Ritoók Zs. A bev.-t és a magy.-okat írta: ~ ~. Budapest, 1954.
- 1959 P. OLIVA: *Raná rečká tyrannis.* ~ ~ recenziója. In: *Antik Tanulmányok*, 6. 144–146.
- 1970 *Gazdasági élet az ókori Görögországban.* Szerk.: ~ ~ Budapest, Gondolat.
- SCHAEFER, H.
 1963 Die verfassungsgeschichtliche Entwicklung Kyrenes im ersten Jahrhundert nach seiner Begründung. In: SCHAEFER, H.(red.): *Probleme der Alten Geschichte.* Göttingen. 222–252.
- URE, P. N.
 1922 *The Origin of Tyranny.* Cambridge.